

LA GUERRA CIVIL (1936-1939). RECORDS D'UN NEN DE 9-12 ANYS DE VILABELLA

Jaume Aguadé i Sordé

INTRODUCCIÓ

Quan va esclatar la guerra civil, el 18 de juliol de 1936, el qui subscriu tenia nou anys. Era un nen de Vilabella que anava a l'escola del poble, que dirigia el mestre Josep M. Solé,¹ i feia d'escolà amb el rector mossèn Andreu Roig i el vicari mossèn Jeroni Fàbregas. Del que va passar durant aquells tres anys dolorosos me'n recordo molt bé, gairebé diria que a la perfecció, si més no dels episodis que més podien colpir el cor d'un adolescent. És per aquest motiu que els «records» que narraré seran veritables records, sense necessitat de consultar gairebé cap arxiu ni cap llibre d'història.²

Era un nen de casa pobra. El meu pare, a més de pagès, era un dels barbers del poble i emblanquinador. La meva mare, a més de mestressa de casa, també feia de pentinadora o «arrisadora», aquelles que arrissaven o cargolaven els cabells de les dones amb uns molls que prèviament escalfaven en un fogonet d'alcohol. Érem una família amb tres germans —si bé al novembre de 1936 nasqué el quart— i el padrí patern, que havia anat de soldat a Cuba («el meu avi va anar a Cuba»), a la guerra de 1898 i de la qual m'explicava moltes anècdotes —algunes horroroses— d'aquella desfeta, però llavors, no en feia massa cas.

¹ Sobre aquesta escola, hom pot consultar: GAVALDÀ I TORRENTS, A. i GAVALDÀ I BATALLA, J., “L'escola a l'inici de la guerra a poblacions del mig Gaià: Bràfim, Vilabella i Vila-rodona”, *La Resclosa*, núm. 4, Centre d'Estudis del Gaià. Vila-rodona, 2000, pàgs. 75-99.

² A la revista de Vilabella *Joc Vell i Voltes*, núms. 85, 86, 87 i 88, 1986-87, ja vàrem publicar alguns d'aquests records de la guerra civil amb el títol: “Fa cinquanta anys, records d'un escolà”.

Vaig rebre dels pares una formació religiosa molt acurada, tradicional, *de missa*, com es diu vulgarment. El pare, era un home de «dretes», d'aquells que no els feia massa gràcia la República i que no veien amb gaire bons ulls la Generalitat perquè era esquerrana.

Allèn de ser escolà, formava part dels «Avantguardistes», la branca de minyons de la Federació de Joves Cristians de Catalunya (F.J.C.C.). En guardo molt bon record. A més de donar-nos una bona formació religiosa, força avançada en aquell temps, ens van ensenyar a estimar Catalunya. També fèiem moltes excursions, sobretot al Gaià, a la Font del Lleó, a la Pollarossa i a la Torre de Montferri. Recordo que durant l'hivern de 1936, vàrem representar als baixos de la rectoria algunes obretes teatrals i, àdhuc, uns pastorets. En esclatar la revolució de 1936, com que feia «tuf» d'església es va perseguir i, molts dels joves fejecistes, van haver d'anar a la guerra on van deixar la pell. Després, el franquisme, com que la F.J.C.C. feia «bravada» de catalanisme, la va prohibir. Tot plegat llastimós i dolorós.³

A principis de 1936, la mainada ja copsàvem que es respirava un malestar molt generalitzat, malgrat que no sabíem ben bé el que passava. Sentíem parlar del 6 d'octubre, de dretes i d'esquerres, de Companys i d'Azaña. Els nens, però, fèiem tranquils la nostra vida, anàvem a l'escola i, en sortir, cap a fer herba per als conills, arregar fems, i alguna vegada ajudar els pares o els padrins al defora.

Arreu es parlava d'eleccions que se celebrarien el diumenge dia 16 de febrer. Recordo que al poble hi havia molts pasquins de propaganda com un en què es veia l'Azaña cobert d'una tapadora al carrer del Roser. El diumenge, en sortir de missa major, els nens vàrem captar el preocupant frenesí que s'havia apoderat del poble per anar a votar. No sabíem ben bé què volia dir votar, però sí que ho relacionàvem amb coses de dretes i d'esquerres. I la mainada volíem fer igual que els grans, «votar». I no se'ns va acudir res més que saltar, això és, «botar» pels pedrissos i escales de la plaça de l'església.

Diguem, si més no, que aquestes eleccions les va guanyar a tot el país el Front d'Esquerres de Catalunya. A Vilabella, però, la coalició vencedora fou la CEDA, la "Confederación Española de Derechas Autónomas" de Gil Robles.

Al cap de mig any, començaria la guerra civil.

LA REVOLUCIÓ

A mitjan d'aquell mes de juliol de 1936, el meu germà i jo ajudàvem el pare a batre en una era que hi havia darrere mateix de casa. Ens agradava molt fer voltar la mula per l'era,

³ Sobre la F.J.C.C. es pot consultar, entre altres: *La Federació de Joves Cristians de Catalunya, contribució a la seva història*, per varis autors, entre ells: R. ARASA, A. BADIA MARGARIT, M. IBÁÑEZ ESCOFET, Ed. Nova Terra, Barcelona, 1972. També, CODINACHS I VERDAGUER, P.: *La Federació de Joves Cristians de Catalunya (1931 - 1936)*, Ed. Claret, Barcelona, 1990. Quant a Vilabella: J. AGUADÉ, "La Federació de Joves Cristians de Catalunya (FJCC), a Vilabella", *Revista Joc Vell i Voltes*, núm. 68,69, 70, 72 i 73, 1982-1983.

però sobretot pujar a dalt del trill. Aquests dies en què els pagesos estaven atrafegats en les feines de batre i d'ensulfatar, els petits albiràvem que s'apropaven «coses grosses», perquè la gent del poble, els homes sobretot, quan es trobaven pel carrer, a l'era, o durant el trajecte pels camins amb els carros carregats de garbes, tenien unes converses serioses que esdevenien preocupants.

El diumenge dia 19 de juliol, quan Franco ja s'havia rebel·lat a Àfrica i mentre es desencadenaven a Barcelona els moviments revolucionaris de l'intent frustrat de rebel·lió militar per part del general Goded, encara el senyor rector mossèn Andreu va celebrar la missa major. Fins aquell moment la vida del poble, si bé amb intranquil·litat, s'havia desenvolupat normalment. Però a la tarda d'aquest dia va córrer la notícia que el rector havia abandonat el poble vestit de paisà. La gent comentava que havia pres aquesta decisió perquè estava escarmentat. Efectivament, el 6 d'octubre de l'any 1934, essent rector del Morell, va sortir a la finestra i hom li va engegar una escopetada. En venir a Vilabella, poc després, encara tenia unes cicatrius damunt dels llavis.⁴

Va romandre, però, al poble, el vicari mossèn Jeroni Fàbregas. I un altre sacerdot, precisament un oncle del qui signa, el pare Antoni Aguadé, claretia, que havia arribat de Mèxic encara no feia un mes, juntament amb la seva tia, Dolors Aguadé.⁵ L'oncle Anton anava a dir missa cada dia a la capella del convent de les monges, i jo l'ajudava. Després de la missa les germanes ens obsequiaven amb un refrigeri de llet amb galetes, i la mar de contents. Amb aquest contacte amb les monges dominiques del convent, ens assabentàrem de la seva preocupació per la germana Dominga, molt estimada al poble. Estava molt malalta, i les monges es neguitejaven en pensar què farien en cas que haguessin de desallotjar el convent a causa de la revolució, que ja s'estava estenent per tot arreu.

L'«hermana» Dominga va morir el dimecres dia 22 de juliol, a les deu del matí. Tothom comentava que havia estat una gràcia de Déu de morir abans que les «hermanes» haguessin hagut d'abandonar la seva casa. Fou enterrada a corre-cuita aquest mateix dia, a les quatre de la tarda, pel vicari mossèn Jeroni vestit de paisà. Aquest enterrament el recordo perfectament, perquè era un dels pocs escolans, sense sotana, que hi participàrem. Hi assistí una gentada. Nosaltres, miràvem estranyats mossèn Jeroni amb aquells desusats pantalons i l'americana estreta. Mai no havíem vist un capellà vestit d'aquella manera. Al nostre costat, uns joves fejecistes portaven els ornaments de sacerdot per revestir-se el

⁴ Mossèn Andreu Roig, va poder salvar la seva vida durant la revolució. El mes de gener de 1939, es va tornar a incorporar a la parròquia de Vilabella, però el setembre del mateix any, fou nomenat arxiprest de Sant Joan de Valls.

⁵ Dolors Aguadé, «la mexicana», com era coneguda a Vilabella, es va casar a Vila-rodona amb el Josep de cal Moliner, el senyor Pepe Benet, tal com li deien. Molt aviat van marxar cap a Amèrica a fer fortuna, i en van fer. Quan el juny de 1936 va venir a Vilabella, el seu marit ja havia mort. El viatge no tenia altre objectiu que arreglar els molts interessos que posseïa a Barcelona.

vicari al cementiri per fer la cerimònia corresponent. En acabar, hi va haver una desbandada general cap al poble. Mossèn Jeroni també corria, i jo al seu costat. En arribar al poble, la plaça de l'església ja estava ocupada per milicians armats i molta gent forastera. En veure-ho, el vicari em digué: «Nen, vés-te'n». Em vaig quedar en un racó de la plaça. Mossèn Jeroni va entrar de pressa a l'església, va agafar el Santíssim i el va portar a una casa propera, a cal Xarons. Tot seguit es va barrejar amb els grups de gent que ocupaven la plaça.

El qui subscriu encara s'ho mirava des d'aquell racó. I vaig veure que el vicari va fer cap a un grup format per membres de l'ajuntament i del comitè. Vam saber després que els milicians forasters van preguntar pels capellans del poble, però un membre del comitè va contestar que ja havien marxat. Mossèn Jeroni era al seu costat. Potser es va salvar de la mort.

Al capvespre d'aquest dia, mossèn Jeroni va venir d'amagat a casa perquè el meu pare li dissimulés com fos la coroneta que llavors portaven al cap els capellans. Malgrat ser barber, va haver de fer veritables proeses per aconseguir l'objectiu, ja que la rodona de la coroneta era afaitada. El pare Anton s'ho mirava perplex, mentre el vicari li exposava la seva preocupació d'on aniria a dir missa en endavant. El meu oncle li va contestar que en aquella situació política no havia de pensar en celebrar la missa sinó en salvar la vida, ja que ell havia viscut en situacions semblants durant la revolució mexicana.⁶

La revolució ja s'havia apoderat del poble com també de les altres poblacions veïnes. La gent, espaordida i esverada, es va tancar a casa seva. Es va fer un edicte disposant que totes les cases tinguessin les persianes enlaire, per poder veure, si fos cas, el que passava a dintre. Recordo que, personalment, des d'un racó de la finestra, mig d'amagat, veia passar pel carrer els milicians amb el fusell al coll. Quina por, tenia! A partir d'aquest dia, l'església va quedar tancada al culte. No es va obrir de bell nou fins al mes de gener de 1939.

Em sembla que fou el dia de Sant Jaume que, per un pregó, es va manar, baix un seguit de penes, que tothom portés a la plaça de l'església tots els objectes religiosos que es guardaven a la casa: imatges, estampes, rosaris, escapularis, llibres de pietat, etc. La gent, esgarriada, va complir, encara que els més valents van amagar algunes coses a la golfa, a les pallisses a la teulada. En poc temps, ho recordo molt bé, es va fer un munt enorme davant de les portes del temple i hi van calar foc. Algunes dones, amb llàgrimes als ulls, hi llançaven objectes molt apreciats per a la família. Les flames ho anaven consumint tot. Els menjadors, les habitacions, les sales de les cases, van quedar orfes de qualsevol signe religiós.

En aquesta mateixa foguerada, es van començar a cremar algunes imatges petites del temple, objectes de culte i vestidures litúrgiques; com: calzes, cupons, capes, casulles i albes. Al cap d'un dies, quan el foc ja era totalment apagat, uns nens vàrem anar a remenar les cendres i vàrem trobar unes figures del pessebre desfigurades pel foc, de mossèn Jeroni.

⁶ És de suposar que el P. Antoni Agudé es referia a les reformes revolucionàries que va portar a terme el president Lázaro Cárdenas a partir de 1934, per les quals van tenir fortes topades amb l'església.

Ens les vam posar a la butxaca i les vam amagar a casa. Després de la guerra, en els primers pessebres que vàrem fer, hi col·locàrem encara les figures enlletgides del recordat vicari.

Cal dir que els nens i nenes no sabíem el perquè passava tot allò... Estàvem com atordits i atabalats. Deduíem però, una mica, ja que ho sentíem relatar amb molta por, especialment els que pertanyíem a famílies religioses, que aquelles barbaritats que es cometien anaven contra Déu i l'Església, i que els homes que ho portaven a terme eren uns dolents. Una reflexió molt simple, però eren les idees que teníem molts noiets, no podíem fer altres reflexions. L'assumpte es va agreujar molt més quan vàrem saber, perquè molta gent ho explicava amb horror, que es mataben capellans i gent de dretes per les carreteres. Recordo —i només em serveixo de la memòria— els comentaris que es van fer de l'assassinat dels rectors de Bràfim i de Sarraí, i d'altres. Hi havia un esgarriament general. El més horrorós, però, horripilant i més comentat al poble, foren els assassinats d'homes d'Alcover a la carretera, entre la cruïlla de Vila-rodona i Bràfim. Avui encara ho evoca un petit monòlit.

□ Altar Major de l'església parroquial de Vilabella, abans de la seva destrucció l'any 1936. Fou bastit el 1864, segons plànols de l'arquitecte tarragoní Ignasi Jordà

D'altra banda, els jovenets també coneixíem l'existència del vaixell «Riu Segre», ancorat al port de Tarragona, que servia de presó a les persones que agafaven, especialment capellans i gent que consideraven de dretes. Aquests, vivien sempre amb l'ai al cor. Pel carrer sentíem comentar sovint: «l'han agafat i l'han portat al "barco"!», perquè n'hi havien portat molts del poble i de tots els pobles. El «barco» era l'avantsala de la mort.

En aquest final del mes de juliol, la revolució s'havia estès per tot arreu.

LA CREMA DE L'ESGLÉSIA

Un dels episodis de la revolució que més em van marcar, i que per tant recordo amb més nitidesa, de segur perquè era escolà, és la crema dels retaules i sants de l'església del meu poble.

Durant dies i dies del començament d'agost, al vespre i a la nit, amb l'església tancada, se sentien de dins el temple un sorolls forts, secs i eixordadors, que ressonaven per tot el poble. Es destruïen els retaules dels altars. Com que l'església de Vilabella és molt gran, l'operació destructiva va durar moltes jornades.

Finalment, el dia 15 d'agost es van obrir les portes, i es va obligar a la gent «de dretes» a anar a «desembarassar» l'església. Es féu una rampa, colgant de terra les escales i part de la plaça, i d'aquesta manera els carros podien entrar a dintre.

La curiositat em va menar a veure l'espectacle, ja que el meu pare també va rebre una ordre del comitè i hi va haver d'anar a desembarassar. Quan vaig entrar a l'església, se'm va glaçar el meu cor de nen. No m'ho podia imaginar. D'aquell temple, tan majestuós, amb uns retaules impressionants, sobretot el de l'altar major, quasi res no en quedava, només alguns taulers i imatges molt enlairades. Munts de taulons, fustes i imatges s'amuntegaven arreu. Una desfeta apocalíptica. Ho contemplava, tremolós, recolzat a la pica de l'aigua beneïda de l'entrada. Al meu costat, a la dreta, hi havia —hi és encara— el baptisteri on es va instal·lar

□ Mossèn Jeroni Fàbregas Camí, vicari de Vilabella l'any 1936. El 1938 s'incorporà a l'exèrcit republicà. Descoberta la seva condició de sacerdot fou assassinat al Pla de Manlleu el dia mateix que les tropes franquistes van travessar el Gaià, 19 de gener de 1939

una farmaciola amb alcohol, cotó fluix, esparadrap, gases i altres fàrmacs, per si algú entre tant de fustam i puntes prenia mal. I molts homes en van prendre. Els improvisats infermers van haver d'actuar molt, sobretot perquè els «treballadors» es clavaven puntes als peus.

I va començar l'operació. Carros i més carros, amb mules esverades que no «gosaven» endinsar-se per dintre d'aquell singular enrenou, entraven per les naus del temple entre crits i xurriacades. Algun altre nen, escolà, es posà al meu costat i ho contemplàvem esmaperduts. No enteníem res de res. Aquell temple; on tantes vegades havíem ajudat a missa, amb tan de respecte i serietat, havia esdevingut un enorme magatzem ple de fustes per on circulaven, com podien, carros i animals amb les orelles dretes pels crits dels carreters i per la por.

A les imatges i els taulons que encara quedaven a una respectable altura, hi lligaven cordes i, des de baix, estirant, ho feien caure tot amb un sorollar estrepitos que sacsejava tot l'edifici. I a carregar els carros. Un darrere l'altre, a llençar-ho tot en unes parades de rostoll que hi havia a la partida de la Sort, tocant al poble. El que em va quedar més gravat foren les imatges mutilades, sense cap, sense cames, estirades damunt dels carros, com si fossin sacs de garrofes, llençades a cremar.

Ben entrada la tarda, cinc munts molt alts es van acumular en aquella parada de rostoll. Després foc, amb unes flames que s'enlairaven com qui demanés clemència al cel, i que van durar fins ben entrada la nit, ho van reduir tot a cendra. La meva família, des del terrat de casa, el pare, la mare, el padrí, els meus germans, s'ho miràvem entristits. Un espectacle que no es pot oblidar.

Al poble hi va romandre un ambient de tristesa, d'aclaparament i d'impotència. Els nens pensàvem que vivíem en un món ben estrany, ocupat per algunes persones agressives que eren capaces de destruir i cremar aquelles coses tan sagrades, que els nostres avantpassats havien erigit amb tant d'esforç i que els nostres pares ens havien ensenyat a estimar amb amor i agraïment.⁷

Després d'aquesta barbaritat, es va posar un rètol a les parets de l'església que deia textualment: «Respecteu l'edifici que és del poble». I, sortosament, es va respectar. Però l'església es va convertir en el magatzem del Sindicat on es guardaven els adobs i en els últims mesos de la guerra en dipòsit dels bidons de benzina del camp d'aviació de Valls.

REVOLUCIÓ I GUERRA

La guerra també havia començat juntament amb la revolució. La crema de l'església va representar el moment culminant del procés revolucionari al meu poble. Tot i això,

⁷ Hem de dir que l'obra de fàbrica de l'església de Vilabella es va construir entre els anys 1856-1862, i que els retaules, amb els altars i les imatges, es van bastir entre 1862 i 1880. Poc es pensaven aquells vilabellencs que ho van erigir amb un sacrifici sense límits, que aquests retaules, altars i imatges, al cap d'uns cinquanta anys, farien cap al foc.

remembro la intranquil·litat en què es vivia sobretot per dues situacions que eren motiu de conversa a casa i al carrer, i que la canalla copsàvem del tot.

En primer lloc, s'assabentàvem sovint que es matava gent a les cunetes de les carreteres —a Vilabella no es va matar ningú d'aquesta manera—, sobretot capellans, gent de missa, seglars compromesos amb l'església, i rics propietaris, alguns dels quals eren amics o coneguts de pobles comarcans. Els trobaven al matí estesos i dessagnats per la carretera. Els comentaris eren esgarrifosos. Els nens vèiem els pares i padrins estamordits, sense saber què fer, i teníem la mateixa por que ells de sortir de casa. Quan vèiem alguns milicians amb el fusell, tremolàvem.

En segon lloc, també sabíem de les persones que empresonaven al vaixell «Riu Segre», «el barco» —del poble, bastants—. Eren normalment gent d'ideologia dretana, missaires, o benestants. Vivien constantment amb la inquietud al damunt, motiu pel qual bastants havien abandonat la llar i s'amagaven on podien: al bosc, a les pallisses llunyanes, a les barraques perdudes pel camp, fins i tot, al cup o al femer de la casa. Era ben sabut que membres de comitè, locals o forans, s'arribaven a la casa escollida amb una estranya ordre de detenció del cap de casa, del fill gran o del padrí. Si no hi era, amb les llàgrimes de la muller i la desesperació de la família, començava el registre. Si no trobaven el qui buscaven, s'emportaven un altre familiar; cosa que obligava, algunes vegades, a què l'amagat, si hi era, sortís de l'amagatall. Eren uns moments tètrics. Els milicians o els del comitè intentaven, crec, amb hipocresia, consolar la família sempre amb les mateixes buides paraules: «No els passarà res, només han de declarar».

I sí que, malauradament, moltes vegades passava. L'endemà, o al cap de pocs dies, alguns es trobaven assassinats per les carreteres o camins, i altres se sabia que estaven presos al «barco». I començava el calvari per a la família: sortiran?, els mataran? Els del meu poble varen sortir tots, però molts, després d'un judici sumaríssim o sense judici, els afusellaven al turonet de l'Oliva, tocant al cementiri de Tarragona. Els nens ho comentaven: «El pare ha dit que han matat aquell, d'aquell poble...».⁸

Referent als «amagats» alguns nens vam arribar a saber, perquè els nostres pares ho comentaven en secret, que mossèn Jeroni, el vicari de qui guardo com a escolà seu un record inesborrable d'afecte i d'estimació, va estar molt de temps amagat en una casa del poble. Alguns dies hi celebrava la missa. Per dissimular o prevenir possibles registres, algunes vegades el portaven a dintre d'un carro barrejat amb palla a una pallissa de la bandada del Gaià. Durant el temps d'amagat a Vilabella va cisellar una creu parroquial que avui encara presideix les processons. Es va saber, finalment també, que en reclutar els republicans la seva quinta, s'hi va presentar. Mai no va ocultar la seva condició de sacerdot. Poc després fou enviat al front, a l'Ebre. Recordo que molt poc abans de l'entrada de les tropes franquistes a Vilabella va córrer

⁸ Sobre la vida al «barco» és interessant el llibre d'A. COLL GILBERT, *Memòries involuntàries ENRIC OLIVÉ MARTÍNEZ, converses amb A. Coll Gilbert*, pàgs. 44-56, Arola Editors, Tarragona, 1999.

pel poble que l'havien vist a dalt d'un camió de soldats republicans. Al cap de pocs dies, el 19 de gener d'aquest 1939, el van assassinar al Pla de Manlleu, cosa que no es va saber fins ben entrat el mes de maig de 1939.⁹ L'any 1959, reconegudes les seves despulles pels seus familiars, foren traslladades a l'església parroquial de l'Espluga Calba, el seu poble natal, on reposen actualment.

L'ESCOLA

L'any 1937, l'escola del poble es va traslladar a la rectoria. D'estar allotjada a la golfa de l'antic hospital, modesta i sense cap condició, es va passar a una escola amb molts més avantatges acadèmics, més gran i més il·luminada. Es van aprofitar, enderrocant els envans, les dues habitacions i la sala amb els corresponents balcons que donen a la plaça. Va quedar un espai sumptuós. El mestre senyor Solé i la seva família van ocupar el pis del rector.

He de confessar que vaig aprendre molt en aquesta escola. Encara que els nens no ho sabíem funcionava segons la normativa del CENU (Comitè de la Nova Escola Unificada), creat per la Generalitat el juliol de 1936. El que més en un principi en va sobtar és la barreja de nens i nenes, de nois i noies, segons els principis de la coeducació. De seguida ens hi vam acostumar i, àdhuc després, trobàvem que era la cosa més normal del món.

El dia 9 de maig de 1937 va morir el meu germà Pere que també anava a l'escola. Tenia gairebé 13 anys (els hauria complert al cap de vint dies). Li va agafar un atac d'apendicitis i no va poder ser operat amb la rapidesa necessària perquè Tarragona es trobava en peu de guerra pels anomenats «Fets de maig» i no va poder accedir a l'hospital. Era una lluita, millor dit, com s'ha anomenat, una guerra dintre d'una altra guerra, uns enfrontaments entre forces de la Generalitat i comunistes per una banda, i per l'altra entre anarquistes i el POUM. Sense poder fer-li res, el van tornar a casa, ja cadàver, a la tarda d'aquest dia.

M'estalvio de narrar el dolor i el sofriment que es va apoderar de tota la família. Encara em colpeixen els plors del pare i de la mare, i els crits d'afflicció del padrí. Ja entrada la nit, com era costum, es va resar el rosari a casa. Només es va fer saber als familiars i amics més íntims. Encara que tothom en tenia coneixement, calia fer-ho de manera clandestina, en secret, per evitar represàlies. Recordo que es resava baixet perquè la gent que podia passar pel carrer no ho sentís.

⁹ A. P. de Vilabella. Ho confirma un escrit del rector Andreu Roig de 5 de maig de 1939: «Corre con gran insistencia el rumor del asesinato del que era dignísimo, piadoso i estimado Coadjutor, Rdo. D. Jerónimo Fàbregas Camí, en la primera decena del mes de Enero del año actual. Inclina a creerlo confirmado, la carencia absoluta de noticias después de tres meses y medio de haber cesado la lucha en Cataluña, a pesar de las indagaciones practicadas tanto por su familia como por cuenta mía». Aquest sacerdot havia nascut a l'Espluga Calba (Les Garrigues), el dia 5 de desembre de 1810. Va estudiar al Seminari de Tarragona i fou ordenat prevere el dia 4 de febrer de 1934. En aquesta mateixa data fou nomenat vicari de Vilabella. Es pot consultar: BERGADÀ, A., "Els nostres màrtirs: Jeroni Fàbregas Camí, prevere". *Revista Església de Tarragona*, núm. 132, novembre 1999. També ens ha deixat una bona biografia el seu germà el P. Joan Fàbregas Camí, jesuïta.

L'endemà va tenir lloc l'enterrament. Hi van assistir tots els nens i nenes, nois i noies de l'escola, amb flors i corones. Fou un enterrament «civil». Cap senyal o manifestació externa religiosa, com el Sant Crist al taüt. De casa al cementiri. Els meus pares això no ho van pair mai. Algunes vegades havien manifestat que havien enterrat el seu fill com si fos un gos.

LA VIDA, PERÒ, CONTINUAVA...

Malgrat tantes tribulacions, els jovencells, nens i nenes d'aquell temps, fèiem una vida força normal, com ara anar a l'escola, jugar pels carrers, ajudar el pare al defora, encara que vam haver de canviar alguns costums. El més notori fou el del diumenge. Abans, bona part dels dies de festa els teníem ocupats assistint a les funcions de l'església: al matí a missa, i a la tarda a doctrina i a rosari. Això representava de tres a quatre hores, i més i tot, d'ocupació, segons la solemnitat de la diada. Ara, els diumenges i les festes, ens aixecàvem al matí i ja ho teníem tot fet. Cap a jugar o a fer alguna malesa pels camps: a «prendre» ametllons, o cireres, o préssecs, o fer enrabiar algun pagès perquè li aixafàvem els conreus. Les nenes es passaven una bona part del matí jugant a boles a les eres que hi havia al voltant del poble. Ben sovint els nens també hi fèiem cap, però per enredar-les. A la tarda, ocupàvem la major part del temps al cafè i ball al Centre d'Esquerres. El ball, però, es va anar morint a mesura que passava el temps perquè els joves van haver d'anar a la guerra. Tret dels diumenges, les altres festes religioses no es podien celebrar. Recordo que el dia de la Puríssima, 8 de desembre de 1936, alguns homes van voler celebrar la festivitat i a la tarda van acudir a un cafè particular; s'hi van presentar uns membres del Comitè i els van fer pagar una multa.

Això no obstant, la quitxalla érem conscients que estàvem en temps de guerra. En sentíem parlar cada dia i ho anàvem sofrint a mesura que passava el temps, amb els racionaments, els controls de proveïments a les carreteres i la manca de menjar. Sobre aquesta qüestió he de manifestar que l'últim any de guerra, el 38, fou el més preocupant. Memoro que un dia vaig acompanyar el pare amb el carro a moldre una mica de blat que ens quedava a la farinera que hi havia entre Aiguamúrcia i Santes Creus, cosa que ho vam haver de fer d'amagat. La gent, però, s'exposava. Si et trobaven els controls de milicians, com a mínim et confiscaven la mercaderia. Vam amagar el gra a les bosses del carro, i sortosament el control de la cruïlla de Vila-rodonà no ens va registrar el carro. Jo estava damunt del blat, tapat amb moltes borrasses, saltant i gemegant per dissimular.

Els homes, que encara no eren cridats per anar a la guerra, se les havien d'imaginar totes per buscar provisions. Sobretot pa que, cap al final, escassejava molt. En algunes cases es van construir uns forns petits i s'hi coïa. Fins i tot, es molia el blat en petits molinets manuals. Però arribà un moment que molts pagesos van acabar el gra i, llavors, era qüestió d'anar-ne a buscar a on fos. I si no, pa. Els homes joves que quedaven, agafaven les bicicletes i cap a la «muntanya», com es deia, a: Sarraí, Forés, Belltall, Passanant i Conesa. El pare hi havia anat alguns cops. Arribava, cansat, amb cinc o sis pans a dintre d'un sac, penjat a l'esquena.

Algunes vegades havia acompanyat la mare i altres dones, a les masies on s'allotjaven els oficials del camp d'aviació de Valls —per la carretera d'Alió—, a bescanviar conills per

arròs. Posàvem un o dos animals a dintre d'una coixinera, i cap a Valls. Dues hores a peu. Si teníem sort i els militars estaven de bon humor, el canvi anava força bé, i si no, ens deien, me'n recordo: «Hoy no cambiamos». I amb els conills a l'esquena cap a casa, com si res no hagués passat...

De gana, els nens, especialment als pobles rurals, no em vam passar. Sempre podíem menjar alguna cosa. Ara, allò que ara anomenariem «porqueries», per la raó que avui no s'ho menjaríem, se'm vam empassar moltes. Per exemple, guixes corcades, llenties —que en deïem «píndoles del doctor Negrín»— també corcades i, sobretot, farinetes de farina de blat, moltes farinetes, amb el segó i tot, sense sal ni oli... que tenien molt mal gust. Alguns dies, abans de sopar, com que hi havia poca cosa, per no passar gana mastegàvem algunes garrofes... I de tant en tant, un conillet, perquè els podíem mantenir amb herba.

A casa, sovint, després de sopar es resava el rosari en veu baixa, per no perdre aquest costum. Era una manera de no trencar les tradicions religioses. D'altra banda he de recordar que en alguns ambients es coneixia d'amagat que a cal Moncunill de Valls, una coneguda llibreria del carrer de la Cort, es deia missa i es donava la comunió, com si fos una parròquia clandestina. Em sembla que la mare hi va anar algunes vegades.

EL CURS DE LA GUERRA

Els nens, d'alguna manera, també seguíem el curs de la guerra, per la senzilla raó que ho sentíem comentar a casa. Recordo molt bé, com la gent dretana del poble seguia amb molt d'interès el curs del setge de Bilbao, el juny de 1937 per les tropes franquistes, i la satisfacció que varen tenir després de la capitulació de la capital basca.¹⁰

Així mateix remembro que va ser molt comentada la batalla de Belchite, corresponent a l'ofensiva republicana al front d'Aragó, el mes de setembre de 1937. Ens vam assabentar, no sé com, de la resistència d'aquesta vila aragonesa i de l'horror que va comportar. La seva ocupació per les tropes de la República va originar una forta campanya al seu favor. Encara em ve a la memòria aquest eslògan que ens van ensenyar als nens: «Hoy a Belchite, mañana a Zaragoza», una frase molt ben estudiada que volia animar a la gent i assegurar que després s'ocuparia Saragossa, cosa que no es va realitzar. D'altra banda, també he de recordar els molts comentaris que sentíem sobre el front de Terol, a finals de desembre de 1937 i principis de gener. Els nens no podíem comprendre com a 20° sota zero podien dormir els soldats al ras.

El mes d'abril de 1938 es va reclutar la quinta anomenada del «biberó». Sembla estrany, però remembro com si fos avui, el dol que hi va haver al meu poble, i estic segur a tots els

¹⁰ En aquests temps ja anava a ajudar a afaitar al pare a la barberia, millor dit, només remullava, com es deia, això és, amb una brotxa escampar per la cara pasta de sabó barrejada amb aigua. Si a la barberia només hi havia gent de «dretes», de confiança, es comentava moltes vegades amb satisfacció l'avanç de les tropes de Franco. Recordo els comentaris sobre Bilbao.

altres. Joves de 17 o 18 anys, es van haver d'incorporar a l'exèrcit republicà. Les mares angoixades, plorant amb desesperació i, els jovencells, com el qui subscriu, sense entendre res, només comentàvem que aquests joves que coneixíem prou bé només tenien cinc o sis anys més que nosaltres.¹¹

En el mes d'octubre, si no recordo malament, es va reclutar la quinta del 19, uns homes que ja tenien 40 anys, per anar a fortificar el Coll de Balaguer. El meu pare ho era. Fou l'antítesi de la del «biberó». Els camps van quedar despoblats de pagesos. Alguna vegada, la mare i altres dones del poble que hi tenien el marit, amb el tren —no sé com podia ser— van anar a veure'ls. Baixaven a l'estació de Vandellòs i, d'allà, cap dalt de la collada.¹²

Era el començament del final de la guerra....

CAP AL FINAL DE LA GUERRA

El desembre de 1938, tothom comentava, i els nens ho sabíem prou bé, que les coses anaven maldades i que ben aviat arribarien al poble les tropes de Franco.

Si no recordo malament, el dia 9 o 10 de gener de 1939, quan les tropes «nacionals» s'apropaven ja a la Conca de Barberà, moltes famílies van abandonar el poble. La meua va fer el mateix. El padrí, la mare i els tres germans (el petit tenia dos anys) —el pare era al Coll de Balaguer— vam carregar el carro amb alguns matalassos, mantes, queviures, els conills en gàbies i la cabra que ens proporcionava llet, i vam anar cap al Mas de Musté, a la bandada del Gaià, on teníem un trosset de garrofers.

Vivíem molt primitivament. Voltàvem pel tros, la mare feia el menjar i, el padrí, s'entretenia cavant alguns arbres. Tot a l'aire lliure, ja que feia molt de bo, semblava la primavera. A la nit anàvem a dormir a la pallissa del Mas. De vegades es reunien els homes, que també havien abandonat el poble i que s'allotjaven en pallisses properes, per comentar la situació.

El dia 11 es va saber que «els nacionals» havien conquerit Montblanc i que ja avançaven cap a la Serra de Miramar.¹³ El dia 12 es va començar l'atac al Coll de Lilla. Ens en vam assabentar perquè a la nit, des del Mas on estàvem, s'albiraven molt bé, cosa que recordo perfectament, les fogueres que encenien els soldats a la carena de la serralada.¹⁴

¹¹ Els de la lleva del biberó de Vilabella, i és de suposar que els de molts altres llocs, els van portar primer al Parc Samà i d'allà directament, el mes de juliol, sense saber pràcticament què era un fusell, a la batalla de l'Ebre, primer a Mequinensa i després a les serres de Pàndols i Cavalls. Alguns hi van morir.

¹² Avui encara, passant per la carretera i sobretot per l'autopista, es poden veure restes d'aquestes fortificacions que es van construir els de la lleva del 19, amb l'objectiu d'aturar les tropes franquistes. No van servir de res.

¹³ Es poden seguir molt bé totes les operacions militars d'aquests dies a MEZQUIDA, LL., *La batalla del Ebro. Asedio de Tortosa y combate de Amposta. Del rio Gaudalupe al Gaià, con las ocupaciones de Falset, Montblanc, Valls, Reus y Tarragona*. Diputació de Tarragona, 1993., caps. VIII i XIX, pàgs. 155-193.

¹⁴ Ll. MEZQUIDA en el llibre esmentat, pàg. 172, destaca aquestes fogueres que es podien veure de tot l'Alt Camp.

Les persones grans comentaven amb il·lusió: «aviat, aviat...». L'endemà dia 13 ja s'havien ocupat Figuerola, el Pla de Cabra i Picamoixons.

Així mateix, també recordo bé que, el dia 14, al migdia, van passar pel camí del davant del Mas on estàvem, en direcció cap al Gaià, un munt de soldats republicans, en retirada. Feien cara de cansats i d'estar famolencs. Van veure un solc de cols i s'hi abocaren. No en deixaren cap; se les menjaven crues.

En arribar al costat del Mas, la cabra, que estava amagada en una cova del costat, belava. Els seus bells la van descobrir. Ens la van prendre juntament amb uns quants conills. El meu padrí no hi posà cap impediment perquè comprovà que de veritat passaven gana. Aquest mateix dia vàrem saber que les tropes «nacionals» havien entrat ja a Valls. Esperàvem que d'un moment a l'altre arribarien a Vilabella. Hom va dir que durant la nit havien passat encara alguns soldats republicans a la desbandada.

OCUPACIÓ DE VILABELLA I PARADA DE L'OFENSIVA AL GAIÀ

El diumenge dia 15 de gener el sol va sortir amb tota la seva transparència. De bon matí ja feia un bo que encantava. Cap al migdia, calor. La primavera s'havia avançat. No es veia ningú pels camps. De tant en tant algunes persones sortien de les pallisses, contemplaven el cel i esperaven. No vàrem sentir cap tret. Regnava força silenci. Vàrem dinar una mica.

A la una del migdia, si fa no fa, es van sentir tocar les campanes de l'església. Era el senyal evident que els «nacionals» ja havien entrat a Vilabella.¹⁵ De sobte, alguns homes coneguts van passar corrents per davant del Mas en direcció al poble. No hi havia més d'un quart d'hora, caminant un xic de pressa. M'hi vaig afegir. Corríem. En apropar-nos al poble ja vam sentir un xivarri impressionant. El primer que vaig veure foren uns soldats que amb els dos llargs pals d'una llitera trencaven la rajola on figurava el nom del meu carrer que s'havia posat durant la guerra: «Carrer d'Emili Zola». Els carrers eren plens de soldats, de cavalls, de muls, amb fusells i altres armes. Malgrat l'ambient bèl·lic que evidentment existia, es respirava arreu una gran satisfacció.

Després de donar una volta per alguns carrers, me'n vaig entornar cap al Mas a comunicar tot el que havia vist al padrí i a la mare. Em sembla que en una hora vaig fer els dos viatges. Els ho vaig explicar i tot seguit vam carregar el carro amb els matalassos i les mantes, i cap a casa. El poble estava totalment ocupat pels soldats. Totes les famílies, ben

¹⁵ Aquest record que tinc de tocar les campanes, el confirma un soldat republicà de la lleva del biberó, d'un poble de la província d'Osca, Julián Liarte, a *Joc Vell i Voltes*, la revista de Vilabella, núm. 15, maig de 1972. Aquest soldat va estar a la Serra de Pàndols «el inferno del Ebro», com diu. I escriu literalment: «En plena retirada pasé por Falset, Reus, Alcover, Nulles i Vilabella. Cuando los soldados de Franco tocaban las campanas, nosotros pasábamos por la parte sur de la población en dirección a Salomó por la vía. Al día siguiente regresamos hacia el túnel largo con la intención de volar el puente del ferrocarril cosa que no se llevó a cabo debido a que los nacionales se dieron cuenta... luego nos hicieron establecer una línea desde encima del túnel hasta la torre de Montferri».

de pressa, regressaven a llurs cases. Al cap de poc es va fer un ban militar pel qual s'havia de posar a la porta de cada llar aquesta inscripció: «Esta casa está habitada por su dueño. III Año triunfal. ¡Viva Franco, Arriba España!. Si en alguna casa no es posava aquest rètol, era senyal que no l'habitava ningú i que, per tant, es podia militaritzar. Vaig agafar un paper de la llibreta d'estudi, amb un llapis vaig escriure la inscripció i la vaig clavar a la porta de casa. Els militars, per la seva banda, havien escrit a la plaça del Barri el nom de la divisió que havia «alliberat» el poble: la V Divisió de Navarra i el cos de l'Exèrcit Marroquí.

Ja era fosc quan el pare, i altres homes del poble, van arribar a casa seva. Havien fugit feia tres dies del Coll de Balaguer i, a peu, d'amagat, sobretot a la nit, havien arribat a les Cabeces, un poblat a una mitja hora del poble. Quan van sentir les campanes i assegurats que els «nacionals» havien entrat ja al poble, van fer cap a Vilabella. L'alegria fou immensa.

Ja de nit, amb el pare vam anar a veure el padrí patern. Vam haver de travessar alguns carrers tots plens de soldats, que menjaven pa amb sardines de llauna i cantaven cançons militars entre focs encesos, l'única claror que il·luminava el poble. En un carrer, a banda i banda, hi havien només moros, amb el fusell al costat, que bevien te. Ens van convidar a beure'n. I en beguérem. Era molt bo, i dolç.

Hem de dir que per tot el poble es respirava un singular i potser anòmal ambient festiu. Per tot arreu se sentien cançons i corredisses de militars, cavalls i muls que no paraven d'anar d'aquí cap allà. La gent del poble que trobàvem pel carrer estava contenta i esperançada perquè semblava que s'havia acabat el patiment.

Aquest afany de normalitat es féu palès en un dels episodis que més recordo i que més em van colpir. En aquest mateix dia 15 va sortir del seu amagatall un capellà fill de Vilabella, mossèn Joan Salvat. Ja entrada la nit va córrer pel poble que mossèn Joan de cal Mocodorés, confessaria a casa seva, situada a l'actual plaça del Casal, al darrere de l'església. Es va formar una llarga cua per rebre aquest sagrament, la qual ocupava bona part de la plaça. El qui subscriu, amb molts altres nens, també hi vàrem anar. És clar, la gent feia tres anys que no es confessava.

D'altra banda, també es va saber que els «nacionals» havien conquerit tots els pobles de la banda dreta del riu Gaià i que no el passarien fins passats uns dies.

L'endemà dia 16, hi va haver molts moviments militars a Vilabella. A dalt de la torre de la rectoria es va establir tota la xarxa de transmissions. Fils i més fils. Ho contemplava des de casa. Al començament del camí que mena al riu, dessota mateix de la rectoria, es va muntar una guàrdia permanent de soldats molt armats i hi van clavar un rètol que deia textualment: «Prohibido el paso. Al frente». Quan la canalla llegíem això ens espantàvem. El poble era primera línia de foc. I va començar l'arranjament d'aquest camí per una companyia de sapadors perquè l'exèrcit, quan continués l'ofensiva, hi pogués passar sense dificultat. En poc temps va quedar com una carretera. Mentre, a Vilabella s'anaven concentrant nombrosos soldats.¹⁶ Tanmateix es va tenir notícia, i es comentava al poble, que uns pocs soldats «nacionals», van travessar el riu de nit i muntaren guàrdia —un cap de pont— a la serralada de Montferri, al costat de la torre.¹⁷

Una de les coses que també més em vénen a la memòria és la manca de queviures que hi havia al poble. Tant es així, que els nens anàvem a buscar el ranxo dels soldats que es preparava amb grans peroles a les eres del voltant del poble. Amb unes llaunes de sardines buides, ens posàvem a la cua i podíem menjar. El trobàvem bo i ens atipàvem.

El dia 17, festa de Sant Antoni, fou un dia molt especial. Es va fer la primera missa, una missa de campanya, a la plaça de l'església. El qui escriu, feia d'escolà, encara me'n recordava. Tota la plaça, els carrers que hi fan cap, i molt més enllà, estaven plens de soldats. El militars de graduació, muntats a cavall, formaven a prop de l'altar. De cornetes i tambors no en vulgueu més. Després de la missa es van beneir els animals.

Abans, però, d'acabar la celebració religiosa, es van notar uns estranys moviments militars, oficials corrents cap aquí i cap allà. Ningú sabia el que passava, emperò ben aviat la gent se n'assabentà. Va córrer com un llampec la notícia que els «rojos», havien passat el Gaià, i que es trobaven ben a prop de Vilabella, i que estaven parapetats al Terrorblanc, un petit alturó, a uns deu minuts del poble. També es va dir que un fort contingent de soldats «nacionals», els van foragitar altra volta cap a la cap a la muntanya de Montferri.¹⁸

ORDRE DE PASSAR EL GAIÀ

I arribem al dijous dia 19. Vam notar ja de bon matí que tota la tropa estava formada pels carrers i preparada per continuar l'ofensiva. És un d'aquells records que mai no es poden oblidar. Vilabella ja feia quatre dies que era primera línia de foc.

A les vuit del matí es va donar l'ordre de passar el riu. Feia un sol esplèndid. Déu meu, quin terrabastall es va armar! Sobretot les canonades que es disparaven des d'uns canons

¹⁶ MEZQUIDA, LL.MA., "Episodi de la guerra civil a Vilabella", *Joc Vell i Voltes*, núm. 11, setembre de 1971. Cal dir que aquest periodista i publicista, de Tarragona, era un dels soldats d'aquestes operacions dels dies 16-19 que pertanyia a la 3a. Companyia del Terç de Ràdios de Campanya de la 13 Divisió i que va participar en les accions bèl·liques entre Vilabella i Renau. Sobre l'acumulació de soldats a Vilabella, que recordo perfectament, diu: «durant els dies 16, 17 i 18 de gener, mentre es procedia a les operacions i es rendien els soldats, la 105 Divisió conjuntament amb la Divisió n° 50, ocupaven Tamarit, Ferran i la Riera, mentre la 13 que havia entrat a Reus s'atansava al Gaià per la Secuita, l'Argilaga i Renau». Aquesta Divisió és la que va estar a Vilabella abans de començar de bell nou l'ofensiva.

¹⁷ MEZQUIDA, *Ibid.*, també, per la seva importància, ho explica. Aquests soldats, pertanyien a la mateixa Divisió i a una de les seves unitats, la «4ª Bandera de Castilla».

¹⁸ MEZQUIDA, *Ibid.*, explica aquest fet així: « Prop de la torre de gaita, s'hi establí una centúria de Guardia. Els soldats estaven cansats, car portaven pràcticament tres setmanes de contínua avançada i pernoctaren dalt de la serra, on hi encengueren fogueres per resguardar-se del fred. Per la part republicana havien estat enviades precipitadament, forces de refresc procedents de Barcelona, formant companyies de carrabiners, guàrdies d'Assalt, i alguns batallons de la 43 Divisió, molt dispersats i desorganitzats. Els carrabiners, des de Salomó, ascendiren per la banda de llevant vers la torre i serralada de Montferri, sorprenent la guarnició que feren presonera». És de suposar que aquests soldats republicans foren els que arribaren ben a prop del poble.

mig amagats al costat de la carretera, prop de l'estació del ferrocarril. Les granades queien totes a la muntanya. El retrunyiment de les bombes, el brunzit de les bales de metralladores, de morters, de fusells, i el brumir de l'aviació, encara ho tinc clavat al cap. Des del terrat de casa contemplaven molt bé l'ofensiva perquè donava, i dona encara, a llevant, a les envistes de la muntanya. La infanteria avançava, escampats els soldats per totes les vinyes, cap al Gaià. Semblava tot plegat la fi del món.¹⁹ A poc a poc, els batallons de soldats s'allunyaven del poble. Cap al migdia, vam poder contemplar com passaven la muntanya. Ja a la tarda, el general Barron, que havia dirigit l'operació des de la torre de l'abadia de Vilabella, arribava a Salomó.

Hi hagué algunes víctimes en aquesta batalla, sobretot prop del Gaià i a dalt de la muntanya. Uns soldats foren enterrats al cementiri de Vilabella. Recordo que uns vuit o deu cadàvers passaren per davant de casa, el carrer que fa cap al cementiri, col·locats damunt d'una sella especial, com una cadireta, a banda i banda d'un mul, coberts amb una manta, que no podia dissimular els peus i les mans inerts que es deixaven caure gairebé fins a tocar a terra.²⁰

Cap a les dues de la tarda ja no sentírem cap més tret. Les tropes franquistes ja havien ocupat els pobles veïns de l'altra banda del Gaià com Montferri, Salomó, Rodonyà, Vilardida i Vila-rodona.

Uns records ja històrics, episodis d'una guerra que confiem de tot cor que mai més no es tornin a repetir.

¹⁹MEZQUIDA, *ibid.* A *Joc Vell i Voltes* ho narra d'aquesta manera: «Els canons de la Divisió desplegaren entre les vinyes de Renau i Vilabella, prop de la carretera i començaren a disparar «granades» trencadores, que explotaven abans que el projectil toqui a terra, dirigint els seus trets als alts de Montferri. A l'hora assenyalada s'inicià el foc artiller, instal·lant el General Barron el lloc de comandament a la torratxa de la Casa de l'Abadia, al costat de l'Església Parroquial. Allí mateix hi havia l'observatori principal d'artilleria i l'Estat Major divisionari manat pel comandant Valer Valderràbano, amb comunicació directe amb les forces de vanguardia mitjançant enllaç telefònic i per radiotelèfons de campanya. Mentre l'artilleria disparava, cobrint el pas del riu a les forces d'infanteria, els Batallons de la V Divisió de Navarra per Vilardida, ocupaven Montferri continuant cap a Rodonyà».

²⁰ Setmanes després d'aquesta batalla, nens i joves del poble, com que no hi havia diners anàvem a buscar beines de bales, sobretot als nius de metralladores, que n'hi havia molts a la vora del poble. Era un metall molt apreciat, i les veníem. Alguna vegada ens havíem escapat fins a la muntanya de Montferri. Recordo que a prop de la torre, encara vam poder contemplar dos o tres soldats morts. Caminar per la muntanya era un perill constant perquè estava farcida de bombes de mà sense explotar. Aquesta fou la causa que dos germans i un nen de Salomó, que feien el mateix, morissin a causa d'una d'aquestes bombes.